

Метадалагічныя і метадычныя аспекты выкладання мовы і літаратуры ў школе і ВНУ: зб.наук.арт.памяці праф.В. У. Протчанкі / пад рэд. Л. А. Мурынай. – Мінск: Беларус.дзярж. ун-т, 2002. – Вып.1.
Л. М. Гамеза

УЗБАГАЧЭННЕ СЛОЎНІКАВАГА ЗАПАСУ ШКОЛЬНІКАЎ ПРЫ ВЫВУЧЭННІ ПРЫНАЗОЎНІКАЎ

У адпаведнасці з антрапацэнтрычнай канцэпцыяй, пануючай у методыцы навучання роднай мове, прадметам яе вывучэння лічыцца моўная асоба – чалавек, што гаворыць, піша, чытае, успрымае. На першы план вылучаецца маўленчая дзейнасць. Асноўнай адзінкай навучання робіцца тэкст.

У сувязі з тым, што багаты лексікон – неад’емная частка і ўмова фарміравання моўнай асобы, яго ўзбагачэнне павінна з’яўляцца асноўным патрабаваннем школьнай праграмы па беларускай мове і ў сувязі з гэтым важнейшым напрамкам у рабоце настаўніка-славесніка. Вылучаюцца тры ўзроўні работы па ўзбагачэнні слоўнікавага запasu школьнікаў: вербальна-семантычны, тэзаўрусны і прагматычны. Вербальна-семантычны ўзровень прадугледжвае работу па выяўленні семантыкі незразумелага слова, падбор сінонімаў, выяўленне лексічнай з’явы з кантэксту, яе характарыстыку. Тэзаўрусны ўзровень прадугледжвае стварэнне семантычнага поля, выяўленне лексіка-семантычных сувязей слова. Прагматычны ўзровень работы па ўзбагачэнні слоўнікавага запasu школьнікаў спрыяе забеспячэнню камунікатыўных патрэб школьнікаў – багатага, выразнага, дакладнага маўлення.

Таму работа па ўзбагачэнні слоўнікавага запasu вучняў на ўроках беларускай мовы будзе эфектыўнай пры ўмове трывалага засваення лінгвістычных асноў узбагачэння слоўнікавага запasu, а таксама выкарыстання спецыяльнай сістэмы метадаў, прыёмаў, практыкаванняў, якія прадугледжваюць развіццё ў школьнікаў лексіка-семантычнага погляду на слова, фарміраванне навыкаў правільнага ўжывання лексіка-граматычных, лексіка-стылістычных адзінак беларускай мовы, правільнага вымаўлення і напісання слоў, развіццё звязнай вуснай і пісьмовай мовы, якаснае і колькаснае ўзбагачэнне слоўнікавага запasu вучняў.

Вывучэннем прыназоўніка адкрываецца вывучэнне ўсіх службовых часцін мовы. Патэнцыял узбагачэння слоўнікавага запasu школьнікаў заключаны ў тым, што службовыя часціны мовы “не маюць ярка выражанага лексічнага значэння”. Але абстрактнае ўсё ж ёсць.

Для ўсведамлення таго, што прыназоўнікі ў спалучэнні з самастойнымі часцінамі мовы выражаюць прасторавыя значэнні (*адпачываць на рацэ, плысці па возеры*); часавыя (*гуляць пасля дажджу, сустрэцца ў поўдзень*); аб’ектныя (*распытваць пра яе, трымацца за жыццё*); прычынныя (*млосна ад сякоты, плакаць ад радасці*); мэтавыя (*ісці па хлеб, рыхтавацца да паступлення*); азначальныя (*коўдра з шэрсці, рыба пад соусам*); спосабу дзеяння (*гаварыць з інтанацыяй, згадзіцца з радасцю*), падбіраюцца свае

прыклады, прапаноўваецца лексіка-семантычны аналіз тэксту:

Вочы твае
Нада мною ўзышлі
Сузор'ямі цішыні,
Сусветамі дабрыні,
Пакуль ёсць яны –
Мне на зямлі
Светла, мама...

(Р. Барадулін)

– Якімі сродкамі перадаецца ў вершы “маштабнасць” мацярынскай любові (у адказе спыніцца і на семантычнай ролі прыназоўнікаў)?

– Выявіце пераносныя значэнні гэтых слоў.

– Прыдумайце сказы са словамі *сусвет*, *сузор'е* ў навуковым стылі, растлумачце іх напісанне.

Авалоданне сінанімікай прыназоўнікава-склонавых канструкцый – важны этап работы па развіцці культуры маўлення, у прыватнасці такіх камунікатыўных якасцей маўлення, як багацце, дарэчнасць, выразнасць. Паводле Г. А. Золатавай, сінтаксічнымі сінанімамі можна назваць канструкцыі, аднародныя з пункту погляду структурна-сэнсавага і функцыянальнага, адметныя семантычнымі адценнямі і стылістычнай афарбоўкай.

Так, кірунак руху да прадмета ў беларускай мове выражаюць канструкцыі:

1) *да* (прыназоўнік) + родны склон назоўніка (*да студні*);

2) *к*, *насустрэч* (прыназоўнікі) + давальны склон назоўніка (*к лесу*, *насустрэч яму*);

3) *пад* (прыназоўнік) + вінавальны склон назоўніка (*падыйшоў пад хату*);

4) *у бок*, *у напрамку*, *у кірунку* (вытворны прыназоўнік) + родны склон назоўніка (*у бок Нёмана*).

У працэсе гутаркі з класам выяўляецца, што канструкцыі з прыназоўнікам *насустрэч* выражаюць кірунак дзеяння да прадмета, які сам выяўляе адзнакі сустрэчнага руху, з прыназоўнікам *да* – кірунак руху да прадмета, без узаемнага збліжэння. Канструкцыі з прыназоўнікам *к* ужываюцца радзей (русізм). Канструкцыі з прыназоўнікамі *ў кірунку*, *у напрамку* маюць кніжны характар. Лінгвасемантычная гутарка прымусіць удумвацца ў кантэкст, уважліва ставіцца да прыназоўнікаў, улічваць іх абстрактную семантыку.

Звярнуцца да абстрактнай семантыкі прыназоўнікаў можна не толькі дэдуктыўна, ідучы ад семантычных груп гэтай часціны мовы, але і наадварот, прааналізаваўшы індывідуальнае лексічнае значэнне канкрэтнага прыназоўніка. Такую работу неабходна праводзіць з апорай на кантэкст, бо значэнне, якое перадаецца прыназоўнікамі, залежыць не толькі ад склонавай формы назоўніка або займенніка, але і ад семантыкі галоўнага і залежнага кампанента словазлучэння. Таму адзін і той жа

прыназоўнік можа перадаваць розныя значэнні. Напрыклад, прыназоўнік *пад* ужываецца з вінавальным і творным склонамі, але ён можа перадаваць накіраванасць уніз (*схавацца пад коўдру*), месца (*мястэчка пад Чэрвенем*), прастору (*ляцець пад воблакамі*), час (*выехаць пад раніцу*), мэту (*гарод пад бульбу*).

Карысным будзе заданне на пабудову сінанімічных прыназоўнікавых словазлучэнняў тыпу *каля асіны – пры асіне – пад асінай; каля гумна – паблізу гумна – недалёка ад гумна* з выяўленнем абстрактнага лексічнага значэння (месца дзеяння або знаходжання).

Для разумення вытворнасці – невытворнасці прыназоўнікаў неабходна вызначыць іх паходжанне. Паходжанне невытворных прыназоўнікаў сёння цяжка ці зусім немагчыма растлумачыць. Для вытворных прыназоўнікаў вызначаецца зыходнае слова – самастойная часціна мовы з пэўным лексічным і граматычным значэннем, напрыклад: *за выключэннем* – ад назоўніка *выключэнне, -я, н.* 1. Дзеянне паводле значэння дзеяслова *выключаць – выключаць*. 2. Адступленне, адхіленне ад агульнага правіла; рэдкі выпадак. Такім чынам, даецца заданне знайсці зыходнае слова для вытворных прыназоўнікаў з *мэтай, у выніку, у параўнанні, шляхам, на чале*, вызначыць іх семантыку з дапамогай тлумачальнага слоўніка, а потым наступнае заданне. Ведаючы лексічнае значэнне зыходнага слова, лёгка прыдумаць кантэкст да яго. Прычым зыходнае слова павінна быць амаформам вытворнаму прыназоўніку.

1) *За выключэннем святла ў аўдыторыях трэба пільна сачыць.* 2) *Усе згадзіліся, за выключэннем бацькі.*

Такое практыкаванне развівае адчуванне слова, творчыя здольнасці, узбагачае вучнёўскі лексікон словамі-амаформамі, выкарыстоўваючы якія можна ствараць гумарыстычныя замалёўкі, каламбуры.

Напрыклад: 1) *Зусімтынезгодзен.* 2) *Падоўгуразмаўляюзтабой.*